

Вантажооборот Маріупольського порту розвивався досить швидко. Не минуло й 15 років, як перші розрахунки на вивезення через порт не більше 10 млн. пуд. вугілля і 10 млн. пуд. зерна було перевершено¹³. У 1901 р., у зв'язку з побудовою вугільної гавані і деякою перебудовою причалів, морський вантажооборот було розраховано на 60 млн. пуд.¹⁴, тобто у 3 рази вище початкового. Але й ця «межа» у 1911 р. була перевищена у 2 з лишком рази (122 456 тис. пуд.)¹⁵. Напередодні першої світової війни порт за вантажооборотом серед портів Чорного й Азовського морів поступався лише Одеському і в незначній мірі Миколаївському¹⁶.

Отже, посідаючи одне з провідних місць в Росії наприкінці XIX—на початку ХХ ст., Маріупольський порт відіграв велику роль у її зовнішній торгівлі.

¹³ А. В. Ивановский. Назв. праця, стор. 74.

13 А. В. Ивановский. Газ., праж., 1924.
14 Описание Мариупольского торгового порта. Отчет о его деятельности за 1923 год, Мариуполь, 1924, стор. 7.

¹⁵ Отчет о деятельности Мариупольского торгового порта за 1923—1924 операционный год. Мариуполь, 1925, стор. 81. Указание ССР М. 1954, стор. 241.

¹⁶ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 241.

В. Т. ПАШУТО, І. В. ШТАЛЬ
ЗАБУТЕ ПОВІДОМЛЕННЯ
ПРО РАБСТВО У ЧЕРВОНОРУСІВ
(XI—XII ст.)

стаочу участь холопів у закордонній торгівлі своїх панів, зближення їх з феодальнозалежним селянством. Все це супроводжувалось поступовим зниженням ролі полону — «ополчення челяддю» як джерелом холопства¹.

Ці спостереження можна підтвердити рядом джерел, зокрема, русько-польським договором 1230 р., в якому був пункт про взаємну відмову від вбивства та угону до полону челяді в разі збройних конфліктів. Ось як ззвучить стаття цього договору, що підтверджує справедливість спостереження за зростаючою вартістю робочих рук у феодальному господарстві і свідчить про першу спробу внести подібний сюжет у міжнародне право: «Створиша же межи собою клятву Русь и Ляхове аще по семь коли будешъ межи ими усобица, (то) не воевати Ляхом руское челяди, ни Руси Лядской»². Можна думати, що стаття

¹ А. А. Зимин. Холопы древней Руси.—«История СССР», 1965, № 6, стор. 52, 68, 74; С. Аннинский. Письмо в редакцию.—«Историк-марксист», 1940, № 8, стор. 156—157. Цікаве тлумачення загадкового тексту про «біглих хлопів» і «швидких датчан», поміщених в Києві на початку XI ст. Тітмаром Мерзебурзьким, дав О. В. Рязановський. Дослідник пов’язав їх появу з походом Ярослава Мудрого та його новгородсько-варязьких союзників на Київ; (O. V. Riasanovsky. «Runaway Slaves» and «swift Danes» in Eleventh Century Kiev, «Speculum», vol. 39, 1964, № 2, стор. 288—297); B. Widera. Zur Frage des Sklavenhandels im russisch-deutschen Wirtschaftsverkehr vom 10. Jh. bis zum Mongoleneinfall.—«Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas», Bd. 10, Berlin, 1967, стор. 341—347.

² ПСРЛ, т. II, Спб., 1908, ствп. 757.

(одна з випадково уцілілих) запропонована польською стороною, бо в іншому місці літопису відмічено, що у поляків був закон: «Челяди не имати, не бити, но лупяхутъ»³, тобто, дозволялось лише грабувати челядь, а не вбивати і не виганяти.

Гідне уваги і повідомлення, що міститься у творі Гервазія із Тільбері «Імператорські розваги» (*Otia Imperialia*). Але спершу декілька слів про нього самого. Родом з Англії (Тільбері на Темзі, графство Ессекс), Гервазій немало мандрував по Європі, викладав право в Болоньї і бував у Венеції, служив у Гедені при дворі англійського Генріха II (1154—1183), після смерті якого опинився при дворі сіцілійського короля Вільгельма II (1153—1189). Потім поїхав у Бургундію, де одружився на родичці арльського архієпископа Гумберта (1190—1202). У ролі канцлера імператора Оттона IV (1209—1218) магістр Гервазій став маршалом королівства Арль (Нижня Бургундія). Імператору Гервазій і присвятив у 1214 р. свою працю, яка складалася з історичних і географічних повідомлень, а також саг, казок, повір'їв. В «Імператорських розвагах» до подробиць зазначається географічне розташування Русі (переклад тексту Гервазія зроблений І. В. Шталь): «За Данією — Норвегія, за Норвегією Русь до півночі, до моря, яка змикається з Британським морем і Льодовитим морем ланцюжком існуючих між ними островів, від чого морем з однієї (країни) до іншої діставатися легко, але довго. Далі, у напрямку вперед між Альпами Угорщини (*Hunniit*) і Океаном — Польща (*Polonia*)... Володіння Польщі в одній своїй частині змикаються з Руссю (*Russiam*), вона ж і Рутенія (*Ruthenia*)».

Нижче про місце розташування Русі читаємо: «Далі простирається на Схід до Греції Русь (*Ruthenia*), що простягається, як кажуть, в довжину на сто денних переходів (*diebus*), яке близче до Норвезького моря місто Київ (*Chyo*). А в частині, яка приєднується до Угорщини (*Huniam*), — місто Галич (*Galicia*). Між Польщею і Руссю дві річки, назви яких у перекладі з простонародної мови — Вепр (*Areg*) і Буг (*Armillala*). До Польщі ж з заходу приєднується місто Русі — Володимир (*Lodimiria*).

Між Грецією і Руссю розташовані гети — половці (*Gethae Plautii*) і коралли * (*Coralli*), народ серед язичників найбільш дикий, харчувався диким м'ясом. Але і між Польщею і Лівонією (*Livoniam*) є язичники, які іменуються ярменсами (*armenses*, тобто, мабуть, ятвягами), — звідси на північ — Лівонія, — (ятвяги) народ серед язичників найчесніший».

Не обмежуючись географічною характеристикою Русі, Гервазій дає декілька відомостей про побут на звичаї її жителів, які, начебто, віддаються «пристрасті до полювання» і вина: «Народ (*gens*) руських (*Ruthenorum*), «коли душа побажає чого-небудь іноземного, посилає за цим своїх рабів (*servos*), яких у них безліч, наближаючи їм за труд пройденого шляху час визволення. Звідси виходить, що ті, злидарюючи, ідуть такі голі і нещасні, до них з презирством ставляться всі християни і народи, не знаходять на себе ні ворога, ні грабіжника; начебто про них написано: «Буде співати подорожній з пустою торбою, (i) зустрівшись з розбійником»⁴.

³ ПСРЛ, т. II, Спб., 1908, ствп. 883.

* Коралли — народ, що згідно античної традиції населяв Нижню Месію в гирлі Дунаю.

⁴ Праця Гервазія надрукована давно, (*Scriptores Rerum Brunsvicensium*, ed. G. G. Leibnitii, t. I—II, Hannoverae, 1710). Уривки публікувалися і раніше: *Des Gervasius von Tilbury Otia Imperialia in einer Auswahl neu herausgegeben F. Liebricht*, Hannover, 1856; *Ex Gervasii Tilleberiensis Otii Imperialibus*, ed. G. Waitz — R. Pauli. — *Monumenta Germania Historica*, t. 27, 1885, стор. 359—394 (частинка тексту, що нас цікавить, на стор. 371); *Excerpta ex Otii Imperialibus Gervasii Tilleberiensis*, ed. Y. Ste-

В повідомленні Гервазія варте уваги ще й те, що цих руських він іменує *flavi rutheni*, тобто називає їх «жовтозолотими», «золотистими». Наскільки відомо, це перше означення кольору тієї Русі, яка пізніше буде відома як «Червона Русь» (*Russia Rubea*)⁵.

Історіографія про Гервазія невелика⁶. Більш докладно джерелами його інформації про Русь займався С. Кентржинський, який висловив слабо обґрунтовану думку про отримання Гервазієм відомостей про Русь від польського хроніста Вінцента Кадлубка⁷, досить нам відомої людини⁸ і інформатора про Русь, безумовно, небезстороннього. Проте, упередженість міжнародної інформації для середньовіччя — явище типове⁹ і чекати від праці, призначеної Оттону IV, похвал для Русі не доводиться. Взагалі вже наступник Оттона IV — імператор Фрідріх II — писав про Київ як про «саме значиме місто» «преславного королівства» (*nobile regnum*) Русі¹⁰.

Однак повідомлення Гервазія досить цікаве. Це оцінка тенденційна, але, безумовно, не Русі та її народу, а правлячого класу. Саме феодали — бояри, дворянини — скрізь в тодішній Європі не відзначалися працьовитістю, а любили і попиляти й пополовати. Зрозуміло, що не селяни виписували і заморські їства. Не в цьому цінність повідомлення Гервазія і навіть не в суперечній характеристиці руських рабів, які виїжджали за кордон для закупок іноземних товарів. Навряд чи вони їхали голі і не представляли інтересу навіть для грабіжників: адже були вони з грошима (або з хутрами), які високо цінувалися при всіх дворах Європи; навряд були вони такі нещасні: адже перед ними відкривалася перспектива бути на волі.

Цінні повідомлення про те, що руська знать відправляла за кордон своїх рабів для закупки іноземних товарів. Немає підстав відкидати і повідомлення, що рабів у руських (феодалів і, можливо, купців) було багато. Заслуговує на увагу і зауваження Гервазія про ті шляхи до волі, які відкривала рабам участь в цій торгівлі: вони могли розраховувати на скорочення строку холопства, можливо, не тільки при успішному виконанні торгових доручень своїх панів («за труд пройденного шляху»), але й дістаючи під час операцій досить коштів для свого викупу. Все повністю збігається з даними цілого ряду правових пам'яток. Природно, виникає питання — чому холоп, що торгував, і, можливо, знов мову країни свого перебування, не тікав від пана, коли був за кордоном.

Видно, становище цього холопа було відносно привілейоване, до

vensson.— *Scriptores Rerum Britannicarum*, London, 1875, стор. 417—449; докладніше, A. Potthast. *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters*, Bd. I, Berlin, 1896, стор. 507—508.

⁵ A. V. Soloviev. Weiss-Schwarze- und Rotreussen.— «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», Bd. 7, 1959, Heft 1, стор. 11.

⁶ R. Pauli. Gervasius von Tilbury, in: *Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften und der Georg-August-Universität zu Göttingen*, Jahrgang 1882, Nr. 10, 24. Mai, стор. 312—332, Gervase of Canterbury, ed. W. Stubbs.— *Scriptores Rerum Britannicarum*, London, 1879, vol. I, Introduction.

⁷ S. Kętrzyński. Ze studjów nad Gerwasym z Tilbury.— «Rozprawy Akademii Umiejętności», wyds. hist.-filozof., ser. II, t. XXI, Kraków, 1903, стор. 152—189; O. Balzer. Królewstw Polskie, t. I, Lwów, 1919, стор. 81.

⁸ R. Grodecki. Mistrz Wincenty biskup krakowski (zarys biograficzny).— «Rocznik Krakowski», t. XIX, 1923, стор. 30—61; O. Balzer. Studium o Kadlubru. Pisma posmiartne, t. I—II, Lwów, 1934—1935.

⁹ A. F. Grabski. Polska w opiniach obcych X—XIII w., Warszawa, 1964, (Про Гервазія див. стор. 85—86, 111, 119).

¹⁰ Historia diplomatica Friderici secundi, ed. A. Huillard—Bréholles, t. V, part 2, Paris, 1859, стор. 1149.

того ж його сім'я залишалась у феодала¹¹. Відомості Гервазія про велику протяжність Русі, про міста — Київ, Галич та Володимир — цілком вкладаються в коло інтересів його можливого інформатора і свідчать про давні та широкі русько-німецькі торгові зв'язки¹².

¹¹ В цьому зв'язку гідне уваги послання нікейського патріарха Германа II Митрополиту Кирилу I про заборону ставити рабів у священики (1228 р.).— Макарий. История русской церкви, т. III, Спб., 1868. Приложение 7, стор. 320—322 (пор. також повідомлення про холопів Абу-Гаміда (1136—1150); I. Негбек. Abu Hamid al-Andalusi und sein Werk «Murib».— Archiv orientalni, XXIII, 1—2, Praha, 1955, стор. 125—127.

¹² А. П. Новосельцев, В. Т. Пашута. Внешняя торговля Древней Руси.— «История СССР», 1967, № 3, стор. 89—90, 92—93.

О. Л. ВАЙНШТЕЙН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Я. А. РУБАН

В. П. Бузескул у відомій праці «Всебічна история и ее представители в России» (ч. I, Л., 1929) писав, що в Росії вивченю історії Західної Європи і стародавнього світу до

30-х років XIX ст. приділялося надзвичайно мало уваги. Вважали, що крім викладача кафедри загальної історії Московського університету Т. Н. Грановського, цими проблемами ніхто не займався. Але це помилка.

У 1782—1783 рр. із Київської духовної академії було виписано 10—12 кращих студентів для проходження курсу «світських наук» у Московському університеті. Серед них був і Я. А. Рубан¹, який незабаром здобув звання професора. Під час скаженої реакції «освіченого абсолютизму» Катерини II він став однією з перших жертв, тому що розробляв для магістерської дисертації тему про падіння Римської імперії і виникнення в Західній Європі феодалізму. Його книгу «Рассуждение историческое...», видрукувану з дозволу цензора А. Барсова 1789 р. О. Свєтушкіним в університетській друкарні, було забуто.

Професор красномовства А. Барсов — учень Ломоносова — всіляко сприяв молодим російським ученим. Він запропонував Рубану тему і наприкінці 80-х років застосував для оцінки його праці застаріле пояснення Сенату (1773 р.), згідно з яким «книги християнському закону, добронравності та уряду не ганебні, можна друкувати»². У праці автор виявив самостійність в опрацюванні античних і середньовічних історичних джерел в дусі ідей французького просвітительства. Книга Я. А. Рубана була першою і довгий час єдиною в Росії, де висвітлювалася історія Західної Європи. 20 лютого 1790 р. на спеціальному засіданні вченій ради Барсов, оголосивши бакалавра Якова Рубана «магістром філософії і вільних наук, урочисто вручив йому диплом»³.

Яків Андрійович розраховував, що після захисту магістерської дисертації його залишать в університеті для продовження наукової роботи за обраною спеціальністю. Сподівання на «продовження далі своїх вправ» він висловив у посвяті Завадовському, вміщений на перших сторінках «Рассуждения исторического...» Однак надії Я. А. Рубана не віправ-

¹ «Русский архив», 1885, кн. 1.

² М. М. Штранге. Демократическая интеллигенция в России в XVIII в., М., 1965, стор. 139.

³ ЦДАВМФ СРСР, ф. 212, оп. 1, спр. 900, арк. 407—408.